

**XVII ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ԹՈՒՐՔ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ**

Թուրք-իրանական հարաբերությունների և երկարատև պատերազմների պատմությունը, որն ընդգրկում է ամբողջ XVI դարը և XVII դարի առաջին կեսը, զգալի գիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես Արևելքի պատմությունն ուսումնասիրողների համար:

Այդ երկու երկրների պատմության առանցքային նշանակություն ունեցող հիմնահարցերը իրենց արտացոլումն են գտել նաև հայ պատմիչների երկերում: Հետևաբար կարելի է առանց վարանելու արձանագրել, որ հայկական աղբյուրների պատմագիտական մտքի ներդրումը իրանագիտության և թուրքագիտության ուսումնասիրության ոլորտում խիստ մեծ է և անուրանալի:

Իրանի և Թուրքիայի հարաբերությունների լուսաբանման ասպարեզում հայկական աղբյուրների ներդրումը իսկապես ծանրակշիռ է, քանզի հայկական աղբյուրները օտարալեզու աղբյուրների հետ միասին անվիճելիորեն զբաղեցնում են իր պատվավոր առաջնային դերը: Նշենք, որ հայ պատմագրությանն ընդհանրապես բնորոշ են հետաքրքրության ծավալուն շրջանակներ, հարցադրումների խորությունը և դրանց պատասխանների անաչառությունը:

XVII դարում հանդես եկան այնպիսի նշանավոր պատմիչներ ինչպիսիք են՝ Առաքել Դավրիժեցին, Գրիգոր Դարանաղցին, Ջաքարիա Քանաքեռցին և ուրիշներ: Իրենց առջև խնդիր դնելով շարադրելու հիմնականում հայոց պատմությունը, հայ պատմիչները սակայն իրենց թողած հարուստ ժառանգության մեջ գետեղում են նաև տարբեր ժողովուրդներին ու ազգերին վերաբերող բազմաբնույթ նյութեր, անում այլոց պատմական անցքերին վերաբերող ուշագրավ գնահատականներ ու եզրահանգումներ: ՈՒստի պատահական չէ օտար ուսումնասիրողների հետաքրքրությունը հայկական աղբյուրների նկատմամբ: Նման մոտեցումը թերևս օրինաչափ է և պայմանավորված է իրատեսական առարկայական գործոններով: Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի պատմության հիմնահարցերի համակողմանի ուսումնասիրության միտումը սերտորեն առնչվում է հայ պատմագրության զարգացման հետ: Նման պայմաններում հայկական աղբյուրները ձեռք են բերում նոր ձև ու բովանդակություն: Հայ պատմագրության հետաքրքրությունը պայմանավորված է ոչ միայն երկու հարևան ժողովուրդների հետ ունեցած դարավոր պատմական կապերով, այլև նրանց միջև հաստատված քաղաքական հարաբերությունների զարգացման հանգամանքով: Հայ պատմագրությունը ելնում է հայոց պատմության մեջ Թուրքիային ու Իրանին հատկացված նշանակալի դերից, նրանց ռազմաքաղաքական դիրքորոշման վճռորոշ պարագայից, որն անշուշտ ոչ պակաս կարևոր խթանիչ գործոն է թուրք-իրանական հարաբերությունները լուսաբանելու ուղղությամբ: Նման ոլորտում խիստ կարևոր է հայկական աղբյուրների նշանակությունը, որոնց բնորոշ հատկանիշներից է այլ երկրներին ու ժողովուրդներին վերաբերող հարուստ նյութի ընդգրկումը: Դ. Ալիշանի արտահայտությամբ՝ «Օտարք ոչ միայն նոր ծանօթութիւններ գտնեն մերայոց քով, այլ և իրենց արդէն ունեցածին լրումն և ուղղագրութիւն սխալանաց»:¹ Հայկական աղբյուրները գերծ են պալատական ներքողական պատմագրությանը բնորոշ թերություններից ու կողմնակալությունից:

XVI դարասկզբին ասիական մայրցամաքում տանելով մի շարք խոշոր ռազմական հաղթանակներ՝ Օսմանյան կայսրությունը նվաճեց հսկայական տարածքներ և վերածվեց Մերձավոր Արևելքի հզոր տերության: Մակայն սուլթանին լուրջ անհանգրստություն էր պատճառում իր անմիջական հարևանի՝ Սեֆյան Իրանի հզորացումը և քաղաքական կշռի մեծացումը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ու Անդրկովկասում:

Այդ ժամանակաշրջանից սկսած՝ երկու հարևան երկրների միջև սկսում է ընթանալ լարված ռազմաքաղաքական պայքար՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում գերիշխանություն ձեռք բերելու նպատակով:

¹ Դ. Ալիշան, Հայաստանում, Վենետիկ, 1901, մաս Ա, էջ 14:

XVII դարում թուրք-իրանական պատերազմների երկար շարանը միառժամանակ դադարեց 1639թ. կնքված հաշտության պայմանագրով, որն ըստ էության միակողմանի ակտ էր՝ թելադրված շահ Սեֆիին հաղթանակած սուլթան Մուրադ IV-ի կողմից:²

Այդ խաղաղությունը նվազ նպաստավոր եղավ Թուրքիայի և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի համար, որի տնտեսական կյանքի հիմքերը խախտվել էին ոչ միայն տևական արտաքին պատերազմների, այլև 1595-1628թթ. ընթացքում պարբերաբար կրկնված ու ծավալված ջալալիների ապստամբությունների պատճառով:³

Գրիգոր Գարանաղցին վշտով է գրում այդ ապստամբությունների հետևանքների մասին, նշում է, որ երկրում վերացել էր դատն ու դատաստանը, տիրում էր կատարյալ անիշխանություն. «Չորս պատուհաս մի գմիոյ կնի եղեն ի վերայ ամենայն աշխարհացն, սով եւ մահ եւ սուր եւ զազանակերություն, որ շատ մարդակերութիւն եղեն»:⁴

Գարանաղցին նշում է, որ սուլթան Մուհամմադի անգործության պատճառով պարսից Շահ Աբաս Ա-ն մեկ տարում բազում քաղաքներ ու գյուղեր գրավեց, որից տուժեցին հասարակության բոլոր խավերը: Պատմագիրը խոսում է նաև 1599 երաշտի և 1600թ սովի մասին. «Բազումք մեռանէին ի սաստկութենէ սովոյն, անկեալ լինէին դիակունք թէ ի գիւղս, թէ քաղաքս, թէ յանցս ճանապարհաց եւ ոչ որ էր որ թաղեր գնոսա»⁵

Նրա «Ժամանակագրությունը» հարուստ ու արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև XVII դարում թուրքական պետականության հիմքերը խարխլող ջալալիների շարժման վերաբերյալ, այն կարևոր աղբյուր է Թուրքիայի XVII դարի առաջին կեսի և հատկապես 30-ական թվականների իրադարձությունների՝ ենիչերիների ապստամբության, սուլթան Մուրադի դեմ դավադրության ու դրա ճնշման, կառավարման արատավոր բարքերի, արքունիքի հարաբերությունների և այլնի մասին:

1639թ. Հայաստանը հերթական անգամ բաժանվեց երկու բռնակալական պետությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր զավթած հատվածում հաստատել էր իր վարչատնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունները, որոնք իրենց բնույթով ըստ էության շատ չէին տարբերվում միմյանցից:⁶ Երկուսում էլ իշխում էին ռազմաֆեոդալական անիշխանությունն ու անօրինականությունը, կամայականությունն ու բռնությունը:

XVII դարը նշանակալից քաղաքական աղետալի անցքերի և խոշոր տեղաշարժերի փոթորկահույժ մի ժամանակաշրջան էր: Միաժամանակ այն նաև տնտեսական ու մշակութային կյանքի աշխուժացման շրջան էր: Այդ իմաստով այն անվանվում է հարաբերական վերականգնման, վերակենդանացման դար, որին նախորդել էր ավերածությունների, սովի, գերեվարության մի հարյուրամյակ: Պատմաբան էին դուրս եկել երկու ասիական հզոր տերություններ՝ Սեֆյան Իրանն ու Օսմանյան Թուրքիան, որոնց միջև տասնամյակներ շարունակվող ռազմական գործողությունների ընթացքում ավերակվում էին Հայաստանի և հարևան երկրների ընդարձակ շրջաններ, իսկ բնակչությունը ենթարկվում կոտորածի և գերեվարության:⁷

Սեֆյանների և օսմանցիների բախումը նոր ուժով բռնկվեց XVII դարի սկզբին, երբ Իրանը, հասնելով տնտեսական ու քաղաքական որոշակի վերելքի, նոր թափ հաղորդեց իր պայքարին ընդդեմ վաղեմի թշնամու: Ռազմական գործողությունների թատերաբեմը կրկին Հայաստանն էր: Քաղաքական ու տնտեսական ծանր կացությունն իր կնիքն էր դնում կյանքի բոլոր բնագավառների վրա: Հայաստանում տիրում էր համատարած անկումային վիճակ, ոչ միայն նյութական, այլև մտավոր ոլորտներում: XVII դարի առաջին տասնամյակներից այդ պատկերը որոշ չափով փոխվում է, վերակենդանանում է հայ պատմագրությունը՝ ի դեմս Առաքել Գավրիիժեցու: Նման պայմաններում Գավրիիժեցի պատմագրի ծնունդը օրինաչափ ու անհրա-

² Վ. Բ ա յ բ ու ը յ ա ն, Թուրք-իրանական հարաբերությունները 1900-1914թթ., Եր. 1974, էջ 67:

³ Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, Գրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դդ. պատմագրության, Եր., 1984, էջ 60:

⁴ Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ կամ Գարանաղցույ, հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղեմ, 1915, էջ 13 (այսուհետև՝ Գարանաղցի):

⁵ Նույն տեղում, էջ 35-36:

⁶ Հ. Մ ի ը զ յ ա ն, Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի, Եր., 2001, էջ 13-14:

⁷ Լ. Գ ա ն ե ղ յ ա ն, Առաքել Գավրիիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Եր. 1978, էջ 9:

ժեշտ երևույթ էր և նրա «Պատմությունը» օրգանական շարունակությունն էր սկսված նորոգության:⁸ Նշված ժամանակաշրջանում հանդես եկան նաև այլ պատմիչներ ու ժամանակագիրներ, սակայն նրանց երկերը ո՛չ բովանդակությամբ և ո՛չ մանավանդ իրենց պատմագրական արժանիքով չունեցան Դավրիժեցու երկի մեծությունը: Դավրիժեցին եղավ հայ միջնադարյան հարուստ պատմագրության վերջին խոշոր երախտավորը: Պատմիչը հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում մասնավորապես Իրանի պատմության վերաբերյալ: Պատահական չէ, որ որոշ ձեռագրերում այս երկն անվանվում է «Պատմութիւն Պարսից թագավորացն»:⁹

Դավրիժեցու աշխատությունը հիմնականում նվիրված է Հայաստանի և հարևան երկրների /հատկապես Իրանի և Թուրքիայի/ քաղաքական պատմությանը: Հեղինակը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում թուրք-իրանական ռազմական գործողությունների մասին: Այն կարևոր աղբյուր է նաև Պարսկաստանի և Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության ուսումնասիրման, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական հիմնահարցերի հետազոտման համար: Դավրիժեցու երկը ստուգապատում աղբյուր է հատկապես նշված երկրների այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների ուսումնասիրության համար: Հանգամանորեն են ներկայացված պատերազմական գործողությունները և դրանց կործանարար հետևանքները Անդրկովկասյան ժողովուրդների համար:

XVII դարի պատմագիրներից է նաև Չաքարիա Քանաքեռցին, որն իր երեք մասից բաղկացած «Պատմագրությունը» սկսում է Արշակունիների իշխանության հաստատումից և հասցնում մինչև 1699թվականը: Շարադրված նյութը հավասարաբեռ է: Առաջին գլուխը բովանդակությամբ խիստ աղքատ է և պարունակում է բազմաթիվ փաստական սխալներ: Նրա գրքի հիմնական և արժեքավոր մասը XVII դարի պատմությունն է, որն այդ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար ուշագրավ նյութեր է պարունակում:

Նշված ժամանակաշրջանի Թուրքիայի և Իրանի պատմության ուսումնասիրության ոլորտում իր ուրույն տեղն ունի XVIII պատմագիր Խաչատուր Ջուղայեցու «Պատմութիւն Պարսից» երկը, որի էջերում հավաքվել ու շարադրվել են հարևան երկրների պատմության վերաբերյալ հայկական պատմագրական հուշարձաններում ամբարված բոլոր տեղեկությունները:¹⁰

XVII դարի արևմտահայ ազգային և հասարակական կյանքում մեծ դեր է կատարել հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան և գրող Երեմիա Չելերի Քյոմուրճյանը:¹¹ Քյոմուրճյանի պատմական երկերից ժամանակագրական առումով առաջինը «Պատմութիւն համառոտ Դճ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն» աշխատությունն է, որտեղ տրված է Օսմանյան կայսրության 400 տարվա պատմությունը՝ սկսած հիմնադրումից, մինչև պատմագրի ապրած օրերը: Այն գրված է չափածո: Երկում շարադրված է Օսմանյան կայսրության կարևոր իրադարձությունների պատմությունը, նկարագրված են կայսրության վարած պատերազմները Արևմուտքում և Արևելքում: Արժեքավոր ու արժանահավատ նյութ է պարունակում XVI-XVII դարերում Թուրքիայում գոյություն ունեցող վարչակարգի, հարկային համակարգի, սուլթանների վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ: Առանձնապես ընդգծված ձևով են տրված պարբերաբար կրկնվող զինվորական խռովություններն ու ապստամբությունները, բացահայտված են նաև դրանց պատճառները: Քյոմուրճյանը ցույց է տվել կայսրության ներքին քաղաքականության, արտաքին պատերազմների, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու պետական ամբողջ համակարգի ճգնաժամային վիճակը:

XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքական հիմնական ուղղությունները, որ երևան էին եկել դեռևս Սուլեյման Ա-ի օ-

⁸ Լ. Դ ա ն ե ղ յ ա ն, *Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր*, Եր. 1978, էջ 11:

⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, *ձեռ. N 2271 էջ 214ա: /այսուհետև՝ Մատենադարան/*

¹⁰ Ա. Գ ա ս պ ա ը յ ա ն, *Խաչատուր Ջուղայեցու աշխատությունը որպես Պարսկաստանի պատմության ուսումնասիրման սկզբնաղբյուր*, ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 4, Գյումրի, 2001, էջ 102-103:

¹¹ Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, *Նշվ.աշխ.*, էջ 210:

րոք, մնացել էին նույնը: Դրա հետևանքներն էին մինչև 1639թ. տևած գրեթե անընդմեջ պատերազմները Իրանի դեմ՝ առևտրական ճանապարհների, Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Իրանի վրա վերահսկողություն սահմանելու համար:¹²

Շահ Արաս Ա-ն համբերությամբ սպասում էր քաղաքական հանգամանքների փոփոխությանը: Թուրքիայում սկսվել էր անիշխանության շրջան: Նման դրությունը փայտուն կերպով պարզաբանում է ականատես ժամանակագիրներից մեկը՝ Գրիգոր Դարբանդջին, «Եւ այդ ի վերանալ թուականութեան ազգիս մերոյ հայկազնի՝ ՌԽԳ (1595) մեռաւ սուլթան Մուրատն, որ քսան և մի տարի թագաւորեաց և նստաւ որդին իւր՝ Սուլթան Մուհամմատն, որ է այժմ ի մերում ժամանակի, որ իբրև զհայրն իւր չունի փոյթ և հոգ վասն աշխարհի շինութեան»:¹³

Ինչ վերաբերում է Իրանի արտաքին դրությանը, ապա այն հիմնականում առանձնանում էր նրանով, որ Շահ Արասը Թուրքիայի դեմ պատրաստվում էր պատերազմի նաև դիվանագիտական ճանապարհով և ամեն ջանք գործադրում էր դաշնակիցներ գտնելու և հակաթուրքական ռազմա-քաղաքական միություն ստեղծելու համար: Նշված ժամանակաշրջանում Սեֆյան պետության միջազգային դրությունը բարվոք էր, և նրա հարաբերությունները եվրոպական երկրների հետ բարեկամական էին:

Դեսպաններ փոխանակելով ուզբեկների, Ռուսաստանի և արևմտաեվրոպական երկրների (Իսպանիա, Պորտուգալիա, Գերմանիա, Իտալիա և այլն) հետ Շահ Արասը ձգտում էր նաև զարկ տալ արտաքին առևտրին: Այդ ասպարեզում Շահ Արասը առաջնորդվում էր եվրոպական երկրներին սիրաշահելու սկզբունքով՝ անվարան զիջումներ անելով և արտոնություններ շնորհելով այդ երկրների ներկայացուցիչներին:¹⁴

Եվրոպական պետություններն էլ ձգտում էին նման բարյացակամ վերաբերմունքն օգտագործել իրենց հեռագնա նպատակների իրականացման համար, մասնավորապես առևտրի և Իրանում կաթոլիկություն տարածելու ասպարեզում: Այսուհանդերձ, եթե առևտրի զարգացման ուղղությամբ Շահ Արաս Ա-ն հասավ որոշակի հաջողությունների, ապա հակաթուրքական միություն ստեղծելու ուղղությամբ նրա ջանքերն անցան ապարդյուն:

Շահ Արաս Ա-ի օրոք (1587-1629թթ.) Սեֆյան տերությունը մտավ զարգացման նոր փուլ և հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Մակայն կենտրոնացված պետություն ստեղծելու և ֆեոդալական տրոհվածությունը վերացնելու խնդիրը Սեֆյան կառավարությանը չհաջողվեց լիովին իրագործել: Չնայած այս ամենին՝ Թուրքիայի դեմ պատերազմի նախօրյակին Շահ Արասը դեռևս հույսեր էր կապում Եվրոպայի հետ: Նա զգալի հաջողություններ ունեցավ հատկապես Անդրկովկասում, որի ժողովուրդները դժգոհ էին օսմանցիների վարած քաղաքականությունից և ապավինում էին պարսիկների աջակցությանը: Շահը սիրով օգտագործում էր նրանց դժգոհությունները իր ծրագրերի իրականացման համար, քանզի ընտրված պահը խիստ նպաստավոր էր:

Անշուշտ, պատերազմի հաջող ելքը կախված էր Թուրքիայի վիճակից, որն արդեն կանգնած էր քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամի շեմին:¹⁵ Թուրքիայի ներքին ճգնաժամը հետևանքն էր նրա ռազմաավատական համակարգի քայքայման, որի նախանշանները երևան էին եկել դեռևս XVI դարի առաջին կեսին: Թուրքիան աստիճանաբար կորցնում էր նաև երբեմնի ռազմական հզորությունը և ռազմական գործողություններում սկսեց պարտություններ կրել: Օսմանյան կայսրությունը ծվատվում էր ներքին երկպառակությունների, կենտրոնախույս շարժումների, պալատական հեղաշրջումների, բանակում տեղի ունեցող խռովությունների պատճառով: Փաստորեն XVII դարի սկզբին, երբ Իրանը պատրաստվում էր Օսմանյան կայսրությունից վերստին հետգրավել իր զիջած տարածքները, վերջինս բարդ իրավիճակ էր ապրում և՛ ներքին և՛ արտաքին բնագավառներում:

Լուրջ նախապատրաստություններից հետո Շահ Արասն առանց սպասելու այլ պետությունների հետ դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքին ու արդ-

¹² Մ. Հ ա ս ր ա թ յ ա ն, *Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր*, Եր., 1986, էջ 100:

¹³ Դ ա ր ա ն ա ղ ց ի, էջ 13-14:

¹⁴ Լ. Դ ա ն ե ղ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 52:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 53:

յունքներին, օգտվելով Թուրքիայի ներքին ու արտաքին ծանր վիճակից, չեղյալ հայտարարեց 1590թ պայմանագիրը և սկսեց պատերազմը:¹⁶

Երեմիա Քյոմուրճյանը խոսելով Շահ Աբասի արշավանքների մասին գրում է.
 Հույս կըլայի Միհրիպասնի
 գայ Շահ Ապաս՝ զգօրս առաքեալ,
 Երկու հազար անձինք Պարսից
 յայն վայր ի մարտըն կոտորեալ:¹⁷

Դեռ մինչ 1590թ հաշտությունը թուրք-իրանական պատերազմների ընթացքում քայքայվել էր անդրկովկասյան երկրների տնտեսությունը, կասեցվել արտադրողական ուժերի զարգացումը և հասարակական կյանքի առաջընթացը: Ներխուժելով Անդրկովկաս և Ատրպատական, թուրք զավթիչները մեծ վնասներ էին պատճառում խաղաղ բնակչությանը...«Սուլթան Մուրատս առաքեաց բազում գօրս ի վերայ Պարսից աշխարհին և էառ զԹարվեզ և զԵրևան, զԳանջայ, և զԱրշար, և զՇամախի, մինչ ի դուռն Ալանաց...է, /30/ ատուր ճանապարհ զլայնութիւնն և զերկայնութիւն տիրեաց աշխարհացն, ժե /15/ ամ հեծելակոխ եղեալ ի սովու և ի սրոյ բազումք երկիր ատերեցան...» հաղորդում է Դավրիժեցին:¹⁸

Ժամը հասունացել էր Իրանի համար՝ իրագործելու իր վաղեմի ծրագիրը, Թուրքիայից ետ խլելու իր զիջած տարածքները՝ Անդրկովկասյան երկրներն ու Ատրպատականը, կամ ինչպես պարսիկներն էին արտահայտվում՝ «ժառանգական հողերը».
 «...Ինքնակալ թագաւոր բազում գօրօք եկեալ զհայրենի աշխարհն իւր խնդրէ...»:¹⁹

Իրանական պատմագրության պաշտպանած այս տեսակետը միտում ունի արդարացնելու Շահ Աբասի արշավանքների նվաճողական բնույթը:²⁰ Սակայն «ժառանգական հողերի» դրույթը միակը չէր այդ արշավանքներն արդարացնելու հարցում: Առաջ է քաշվում նաև իրանաթուրքական հակամարտությունների գործոնը և փորձեր են արվում այդ արշավանքները ներկայացնել իբրև «փրկություն» տեղի ժողովուրդների համար: Դավրիժեցու տվյալները հնարավորություն են ընձեռում հերքելու նման միտումները՝ ընդգծելով այդ արշավանքների զավթողական բնույթը և ավերիչ դերը: Մեր կարծիքով հիմնականը և էականը այդ երկրների բախման մեջ Անդրկովկասում և Ատրպատականում տնտեսական ու քաղաքական գերիշխանության հասնելու ճգնաժամն էր:

Շահ Աբասը 1603թ. նոր պատերազմ սկսեց: Ամենից առաջ հարձակման անցավ Ատրպատականի վրա՝ ունենալով համապատասխան պատրվակներ, ինչպես օրինակ՝ թուրքերի կողմից շրջակա բնակավայրերը ասպատակության ու կողոպուտի ենթարկելը և այլն: Իրանական բանակի անակնկալ հարձակումն ասպահովեց նրա հաջողությունը: Այս հարձակումով սկսվեց թուրք-իրանական պատերազմների երրորդ շրջանը.« ...Բնավ ոչ զիտացեալ զօրքացն Օսմանցոց զգալն Պարսից, քանզի ոչ թէ ի բազում, այլ ի սակաւ ատուրս եհաս ի Թարվեզ»:²¹ Իրոք արշավանքն իրականացվել է խիստ գաղտնի.«Իհարկե, այս հարցում պետք է զգույշ լինել, որպեսզի... այս բոլորը խիստ գաղտնի պահվի, և հաղթական դրոշների առաջանալու մասին օսմանցիք տեղեկություն չունենան»:²²

Ինչպես նշում է Դավրիժեցին, շահի բանակը սկզբում արշավեց Թավրիզի վրա, բայց տեսնելով, որ քաղաքի կայազորը Ալի փաշայի զլխավորությամբ հարձակվել է Սալմաստի վրա, թողեց Թավրիզը և ուղղվեց դեպի Սալմաստ: Տեղեկանալով պարսից զորքի հարձակման մասին, օսմանցիներն իսկույն « ...թողեալ զպատերազմն բերդին,

¹⁶ Հ. Ն ա ջ ա ռ յ ա ն, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, Եր., 1961, էջ 199:

¹⁷ Երեմիա Քյոմուրճյան, Պատմութիւն համառօտ Դճ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն, Եր., 1982, էջ 212:

¹⁸ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 568 (այսուհետև՝ Դավրիժեցի)

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 23:

²⁰ Լ. Դ ա ն ն ղ յ ա ն, նշվ.աշխ., էջ 65:

²¹ Դ ա վ ի ժ ե ջ ի, էջ 18:

²² Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, կազմեց՝ Հ. Փափագյան, պր.2, Եր. 1959, էջ 80:

դարձան և եկին մերձ ի գիւղն Սօֆիան».²³ Դա իհարկե, չի նշանակում, թե շահն ազատ թողեց քաղաքը: Հիշենք, որ շահի առաջնահերթ խնդիրը Թավրիզի գրավումն էր:

Սոֆիանի դաշտում՝ Թավրիզից ոչ շատ հեռու, իրանական բանակը թուրքերին պարտության մատնեց: Այի փաշան անձնատուր եղավ: Սոֆիանի ճակատամարտը, որ տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 29-ին, մանրամասնությամբ նկարագրված է ինչպես Դավրիժեցու մոտ, այնպես էլ պարսկական ու թուրքական աղբյուրներում:²⁴

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ այս ճակատամարտը, որտեղ «յանդուզն բախմամբ» իրար դեմ ելան թշնամի բանակները²⁵ կարևոր նշանակություն ունեցավ ռազմական հետագա գործողությունների ծավալման ուղղությամբ: Այս հաղթանակը կտրուկ բարձրացրեց Շահ Աբասի հեղինակությունը: Այնուհետև շահը կրկին շարժվեց Թավրիզ և կարճատև պաշարումից հետո 1603թ. հոկտեմբերի 21-ին գրավեց այն: Սակայն աղբյուրների տվյալների համեմատությունից այժմ է գարնուն այն, որ միևնույն իրադարձությունները նկարագրված են տարբեր լույսի տակ՝ պայմանավորված աղբյուրի հեղինակի դիրքորոշմամբ:²⁶ Միայն Դավրիժեցին է, որ անկողմնակալ կերպով նկարագրում է տիրող մթնոլորտը և տալիս իրադարձությունների առավել կարևոր դրվագները:

Վիճահարույց է այն հարցը, թե Թավրիզի գրավումը նախորդե՞լ է Սոֆիանի ճակատամարտին, թե՞ հաջորդել: Իրականում Թավրիզի գրավումն ընդմիջվել է Սոֆիանի ճակատամարտով, որը հաջորդել է քաղաքի և նախորդել նրա բերդի գրավմանը: Դավրիժեցին նշում է, որ շահը Թավրիզ գալով. «եթող զքաղաքն» և զնաց օսմանցիների դեմ պատերազմելու Սոֆիանում:²⁷ Դա իհարկե չի նշանակում թե շահն ազատ թողեց քաղաքը, քանի որ շահի առաջնահերթ խնդիրը Թավրիզի գրավումն էր: Քաղաքն անցնում է պարսիկների ձեռքը, որոնք տնօրինում էին քաղաքի անցուդարձը: Պարսիկները փայլուն ընդունելություն են գտնում Թավրիզի բնակչության կողմից, «ոչինչ դժվարութիւն ել ընդ առաջ նոյն արշաւանացն նորա,- գրում է Հ. Տեր-Հովհանյանը, հենվելով Դավրիժեցու տվյալների վրա. «...մտեալ Շահ-Աբասայ ի Դարեժ յետ հնազանդեցուցանելոյ զքաղաքն, փութացաւ յօգնութիւն Դազիխան ամիրայի, և ի դաշտին Սոֆիանու պատերազմաւ հանդիպեալ Ալիփաշային՝ յաղթեաց նմա»²⁸

Թավրիզում եղած ժամանակ շահն Ամիր-Գունա խանին ուղարկում է Գանձակ՝ կանխելու համար այնտեղից սպասվող ամեն մի վտանգ: Խանն այդ շրջանը հրո ճարակ դարձրեց և մեծ թվով մարդկանց կոտորեց: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Չաքարիա Քանաքեռցին դրվատանքով է խոսում Ամիր-Գունա խանի մասին, ներկայացնում նրան դրական գծերով: Ըստ նրա խանը քաջ և անվեհեր մի մարդ էր, պատերազմների մեջ արի և անահ, եռանդուն շինարար էր և հայ ժողովրդի բարեկամ: Արարատյան երկրի բնակչության (հայերի-Ա.Գ.) թիվը ավելացնելու համար այս խանը արշավանքներ էր կազմակերպում Հայաստանի թուրքահայատակ գավառներ և այդտեղից մեծ քանակությամբ բնակիչներ բերում ու բնակեցնում այստեղ:²⁹

Ամիր-Գունա խանին հանձնարարված էր կազմակերպել Երևանի նահանգի բնակչության գաղթը: Խանը շահագրգռված չէր ամայացնելու իր իշխանության ներքո գտնվող երկիրը, որն իր հայ բնակչությամբ մեծ եկամուտներ էր բերում:

Հայկական վաճառաշահ քաղաք Ջուղայի բնակիչները, որոնք իրենց տնտեսական ու այլ շահերով կապված էին Սեֆյան տերության հետ, ապստամբեցին օսմանցիների դեմ, վճռեցին թուրքական կայսրոսին և չտեսնված հանդիսավորությամբ ու հյուրասիրությամբ ընդունեցին Իրանի շահին՝ նրան հանձնելով քաղաքի արծաթյա բանալիները: Շահ Աբասը տնտեսական ու քաղաքական նկատառումներով շատ բարյացկամ վերաբերվեց ջուղայեցիներին և հովանավորեց նրանց: Խոջաների կողմից

²³ Դ ավրի ժեցի, էջ 19:

²⁴ Լ. Դ անեղյանն, նշվ. աշխ., էջ 69-70:

²⁵ Դ ավրի ժեցի, էջ 19:

²⁶ Լ. Դ անեղյանն, նշվ. աշխ., էջ 70-71:

²⁷ Նույնը:

²⁸ Հ. Տեր-Հովհանյանի «Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան, հ. 1, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 12:

²⁹ Չ աք ա թ ի ա Ս ա թ կ ա ռ ա գ, Պատմագրութիւն, հ. 1, Վաղարշապատ, 1870, էջ 45-47 (այսուհետև՝ ՉաքարիաՍարկավագ)

Շահ Աբասին ցույց տված նման ընդունելությունը պատահական չէր: Աբասի հովտի Ջուղա, Ագուլիս, Մեղրի, Շոռոթ և այլ ավաններ ու գյուղեր, իբրև «խաս» (արտոնյալ, չհարկվող - Ա. Գ.) վայրեր, ազատվում էին այն տուրքերից, որ հարկադրաբար վճարում էին թուրքական իշխանություններին: Թուրքերի օրոք հայ ծնողները պարտքերի հատուցման համար հարկադրված էին վաճառել նաև իրենց զավակներին:³⁰ Պատահական չէ, որ Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում շահի անունը հիշատակող մի հեղինակ նշում էր. «Երանի թե թագաւորեալ ի վերա մեր գնա տեսանէինք»³¹: Շահը մեկն էր այն արևելյան բռնակալներից, որոնք մեծ ժողովրդականություն էր վայելում նրանով, որ նվաճումները միաձուլում էին շինարարական աշխատանքների հետ. կարգի էր բերում հարողակցության ուղիները, կառուցում էր կամուրջներ և հովանավորում էր արհեստն ու առևտուրը:³²

Նախքան Թավրիզից մեկնելը Շահ Աբասը Ջիլֆիդար խանին մեծ զորքով ուղարկեց Նախիջևանը գրավելու: Օսմանցիները սկզբում փորձեցին դիմադրել, սակայն, երբ իմացան, որ շահը արդեն հասել է Ջուղա, թողեցին քաղաքն ու հեռացան: Թուրքերը դարձյալ մահանջեցին, այս անգամ դեպի Երևան: Քաղաքի տեղական բնակիչները, նաև կայազորի զինվորները, հայատակվեցին պարսիկներին և պատրաստակամություն հայտնեցին ծառայելու շահին:³³

Մի շարք աղբյուրներ պնդում են, որ շահը, Նախիջևանը գրավելով, կոտորածի ու կողոպուտի է ենթարկում այն:³⁴ Նման տեղեկությունը չի հաստատվում Դավրիժեցու կողմից և հավանաբար միակողմանի բնույթ է կրում: Նախիջևանը խաղաղ կերպով հանձնելու փաստին հանդիպում ենք նաև Իսքանդար Մունշու մոտ և թուրքական աղբյուրներում:³⁵

Նախիջևանից հեռացած թուրքական զինվորները կենտրոնացան Երևանում, որը օսմանցիների գլխավոր ռազմական հենարանն էր և պատրաստվեցին լուրջ դիմադրության: Ինչպես նշում է Առաքել Դավրիժեցին, շահը Երևան հասնելուն պես պաշարում է բերդը: Այստեղ նա ձեռնամուխ է լինում զորքի համախմբմանը՝ Արարատյան երկրի գյուղերից մեծ քանակությամբ բնակիչների միացնելով իր բանակին: «Ե ի ժամ պատերազմին, յորժամ երիշ (յարձակումն) առնէին և կամ զսիբայն ի վեր քշէին, զքրիստոնեայն յառաջ խաղաղուցեալ ընդդէմ հրոյ և սրոյ մատուցանէին, որովք կոտորեալք լինէին ազգն հայոց յերկուց կողմանց՝ յառաջուստ յօսմանցուց և յետուստ ի Պարսից»:³⁶ Շահ Աբասը նախապես հոգացել էր բանակի կարիքները և մերթ մերթ փորձում էր նաև բանակցություններ վարել օսմանցիների հետ, բերդին խաղաղ կերպով տիրելու համար:³⁷ Իսկ Երևանի բնակչությունը բարյացակամ էր տրամադրված (ինչպես և պետք էր սպասել) և հանդիսավոր ընդունելություն է ցուցաբերում շահին:

Երևանում գտնվող թուրքական զորքը ամիսներ շարունակ համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս: Բերդի պաշարման ժամկետների հարցում նկատելի են տարածայնություններ տարբեր աղբյուրների հաղորդումների մեջ: Ըստ Դավրիժեցու՝ պաշարումը տևել է ութ ամիս և միայն իններորդում է բերդը հանձնվել: Նույնի մասին է վկայում նաև մի անանուն ժամանակագրությունը, որի համաձայն՝ շահը մեծ բանակով եկավ Արարատյան երկիր, «պաշարեաց զղղեակն մոցա ութ ամիս և էառ զնայ»:³⁸ Օտարալեզու աղբյուրներում նշվում է նաև վեց կամ յոթ ամիս տևած պաշարման մասին:³⁹ Աղբյուրների նման տվյալների տարբերությունների հետևանքով հետազոտություններում ևս այս հարցի կապակցությամբ տարբեր ժամկետներ են նշվում՝ 6-9 ամիս:

³⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Եր., 1972, էջ 95:

³¹ Մատենադարան, ձեռ. N 2845, էջ 267 ր:

³² Լ և ո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 1, Եր., 1969, էջ 224-225:

³³ Գ ա վ ր ի ժ ե ց ի, էջ 21:

³⁴ Հ. Ն ա ջ ա ր յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 202:

³⁵ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց՝ Ա. Մաֆրաստյան, հ. Ա, Եր., 1981, էջ 71:

³⁶ Գ ա վ ր ի ժ ե ց ի, էջ 26:

³⁷ Ա. Մ ա ֆ ր ա ս տ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 87-89:

³⁸ Վ. Հ ա կ ո ր յ ա ն, Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. 1 Եր., 1954, էջ 179:

³⁹ Ա. Մ ա ֆ ր ա ս տ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 89:

Ռազմական գործողությունները գնալով ավելի լայն չափեր էին ընդունում և ընդգրկում էին հսկայական տերիտորիա: Թուրքական զորքերը, սակավաթիվ լինելով, գրեթե ամենուրեք անցան պաշտպանության և փակվեցին բերդերում: Նման վիճակը պայմանավորված էր Թուրքիայի ներքին ու արտաքին ծանր դրությանը: Նրա զորքերի մի մասը զբաղված էր ջալալիների ապստամբությունները և երբեմն ծագող զինվորական խռովությունները ճնշելու գործով: Այս մասին Գրիգոր Դարանաղցին գրում է. « Եւ այս սուլթան Մուհամմատիս անհոգութենէն երեկ Շահ Ապասն՝ պարսից թագաւորն, բազում աշխարհի բերդունայք եւ քաղաքունայք եւ բազում գաւառք ի մէկ տարոյն միջումն զամենքէ էառ՝ վասն անտէրունչ լինելով աշխարհացն, որ էր թվ. ՌՃԲ (1604)»: ⁴⁰ Այժմ արդեն իրանական զորքերը վարժվել էին հաղթել թուրքերին և նրանցից չէին փախչում, ինչպէս առաջ: Թուրքական զորքն այնքան էր բարոյաբար, որ նրա առանձին զորամասեր ծառայության էին մտնում Շահ Աբասի մոտ:

9 ամիս համառորեն դիմադրելով պարսիկներին՝ Երևանի օսմանյան կայազորը 1604թ ամռանը ստիպված եղավ անձնատուր լինել: Դրանից հետո Շահ Աբասի հրամանով բերդը ավերվեց, հրկիզվեց ու հողին հավասարվեց: Երևանի գրավումը բավականին դժվարություններ է պատճառել պարսիկներին, հարկ է եղել համարել բանակը և անգամ ուժեղացնել հրետանին: Երևանը գրավելուց հետո շահը հնարավորություն տվեց քաղաքի բնակիչներին ու զինվորներին՝ որոշելու իրենց բախտը. ով կցանկանար կարող էր մնալ քաղաքում՝ շահի տիրապետության տակ, իսկ ով չէր ցանկանա, կարող էր հեռանալ: Թուրքական զինվորների մի մեծ խումբ (մոտ 5000 մարդ), շահի թույլտվությամբ, Մուհամմեդ փաշայի գլխավորությամբ, հեռացավ իր հայրենիքը: ⁴¹ Այս փաստը հաստատում է նաև Չաքարիա Սարկավազը և նշում թե հետո ինչպիսի նենգությամբ են վարվում պարսիկները թուրքերի նկատմամբ. « Եւ նոքա առին ցգէշն Նուրթուզայ փաշային, և ելին ի գնալ: Իբրև գնացին կէտ աուր ճանապարհ, նենգաւոր ազգն Պարսից գնացին զկնի նոցա, և կոտորեցին զնոսա, և յափշտակեցին զինչսն: ⁴²

Հակառակ Սեֆյան Իրանի հաջողությունների՝ Բարձր Դուռը ծանր ճգնաժամի մեջ էր: Այդ օրերին մահացած սուլթան Մուհամմադին (1595-1604) փոխարինել էր նրա մանկահասակ որդին՝ Ահմեդը: Երկրում շարունակվում էին երկպառակությունները, մի շարք նահանգներում իշխանությունը փաստորեն գտնվում էր ջալալիների ձեռքում: Այս ամենը, անշուշտ, խանգարում էր հակառակորդի դեմ անհրաժեշտ ուժեր կենտրոնացնելուն, նաև Երևանի բերդում պաշարված թուրքական զորքերին որևէ օգնություն ցուցաբերելուն:

Խոսելով բերդի հանձնման գործում վերոհիշյալ հանգամանքների խաղացած դերի մասին, Առ. Դավրիժեցին նշում է նաև օսմանյան զորքի պարտության օրյեկտիվ պատճառները, կապելով դրանք երկրի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին դրության հետ: ⁴³ Պարսիկների հաղթանակների մեջ, անտարակույս, իր զգալի դերն է ունեցել նաև Կախեթի Ալեքսանդր Բ և Քարթլիի Գեորգի Ժ թագավորների ցույց տված օգնությունը: ⁴⁴

Երևանի գրավմամբ ապահովելով իր թիկունքը՝ Շահ Աբասը շարժվեց դեպի Կարս և պաշարելով բերդը, շատ չանցած գրավեց այն: ⁴⁵ Այսպիսով Շահ Աբաս Ա-ի արշավանքի առաջին փուլն արդեն ցույց տվեց, որ «փրկարար» շահն իր հեռագնա ծրագրերն ունի: Անշուշտ, Երևանի գրավումով չի ավարտվում «Ժառանգական հողերի» խնդիրը, քանզի դեռ շատ շրջաններ՝ խոշոր քաղաքներով (Գանձակ, Շամախի և այլն) շարունակում էին մնալ թուրքական իշխանության ներքո:

⁴⁰ Դ ա ղ ա ն ա ղ ց ի, էջ 14:

⁴¹ Ա. Մ ա Ֆ ռ ա ս տ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 75: Դավրիժեցի, էջ 24-25; Միայն ի տարբերություն Փեչկիի՝ Դավրիժեցին գրում է, որ հեռացող զինվորների հետևից պարսկական ջոկատներ գնացին, որոնք ճանապարհին հարձակվելով նրանց վրա, մի մասին սպանեցին, իսկ մյուս մասին ցրելով՝ մեծ ավար բերեցին:

⁴² Չ ա ք ա ղ ի ա Ս ա ղ կ ա վ ա գ, հ. Բ, էջ 12:

⁴³ Դ ա վ ը ի ժ յ ց ի, էջ 99-100:

⁴⁴ Լ. Մ ե լ ի ք ա ն ք - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Եր., 1936. էջ 112, 139:

⁴⁵ В. Б а й у р т я н, Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, Ер., 1969, стр. 10-11:

Մուրթան Ահմեդի գահ բարձրանալուց հետո առժամանակ հնարավոր եղավ դարեցնել արքունական երկպառակությունները և բանակ ուղարկել Իրանի դեմ՝ Սինան փաշա Ջոլայի-գադեի /Չիկալա/ գլխավորությամբ: Մա, շարժվելով դեպի արևելք, հասնում է Էրզրում, որտեղ համալրում ու կարգի է բերում բանակը և արշավում է ընդդեմ Շահ Աբասի:⁴⁶ Վերջինս իմանալով թուրքական մեծ բանակի առաջխաղացման մասին և հաշվի առնելով, որ ինքը չի կարող բաց ճակատամարտ տալ օսմանցիների հետ, որոշում է նահանջել:⁴⁷ Ահա այդ ժամանակ Շահ Աբասը հղանում է մի սարսափելի միտք: Նա որոշում է ամայացնել ու անապատի վերածել Իրանի և Թուրքիայի միջև ընկած Հայաստանի մի շարք նահանգներ ու շրջաններ, տեղահան անել ու Իրան գաղթեցնել նրանց բոլոր բնակիչներին: Այս միջոցառումը հետապնդում էր և՛ ռազմական, և՛ տնտեսական նպատակներ. ամայի ընդարձակ տարածություն ստեղծել արշավող թուրքական բանակի առջև ու դրանով դժվարացնել նրա պարենավորումը, իսկ հայ գաղթականությանը Իրան տեղափոխելով՝ նպաստել Իրանի տնտեսական կյանքի զարգացմանը:⁴⁸ Չնայած այս աննախընթաց ձեռնարկման շատ մեծ մասշտաբին և պարսիկների տրամադրության տակ եղած շատ կարճ ժամանակին, այնուամենայնիվ Շահ Աբասի նման արևելյան բռնակալին հաջողվեց իրականացնել իր հրեշավոր ծրագիրը:

Շուտով լուր ստացվեց, որ թուրքական բանակը հասել է Կարս: Շահ Աբասը հրամայեց արագացնել բռնագաղթը: Ջուղայի բնակիչներին ևս հավաքեցին Արաքսի ափը՝ դեպի Իրան բռնագաղթեցնելու համար: Ստեղծվեց լուրջ ու ծանր դրություն: Երբ իրանական բանակն արդեն Արաքսի ափին էր, օսմանյան բանակը հասավ Նախիջևան: Շահ Աբասը հրամայեց ոչ մի միջոցի առջև կանգ չառնելով գաղթականությանն անցկացնել Արաքսի հարավային ափ, քանի դեռ օսմանցիները չէին հասել: Այսպիսով, սկսվում է թուրք-իրանական պատերազմում հայության համար ամենաողորմերգական ու հրեշավոր միջադեպը, որպիսին երբևիցե տեղի է ունեցել պատմության մեջ:

Երբ թուրքական բանակը Սինան փաշայի գլխավորությամբ հասավ Արաքսի ափը, ժողովուրդը և իրանական բանակն անցել էին գետը և բավականին հեռացել, իսկ Շահ Աբասը մեկնել էր Թավրիզ: Սինան փաշան չհամարձակվեց հետապնդել իրանական բանակին:⁴⁹ ՌԻստի թուրքերը շարժվեցին Վան՝ այնտեղ ձմեռելու: Սինան փաշան դիմում է ջալալիների օգնությանը: Դարանադցին նշում է, որ ջալալիների առաջնորդները համաձայնվում են Սինան փաշայի առաջարկին և դաշինք են կնքում նրա հետ պարսկական պատերազմին մասնակցելու համար:⁵⁰ Այստեղից պարզ երևում էր, որ թուրքական կառավարությունը լավ վիճակից չէ, որ դիմում էր ջալալիների օգնությանը:

Մակայն Թուրքիան չէր հրաժարվել իր նվաճողական ծրագրերից և մտադիր չէր անպատասխան թողնելու Իրանից կրած պարտությունը: 1606թ Ավստրիայի հետ համաձայնագիր կնքելով և նշանակալից ուժեր հավաքելով՝ նա փորձեց 1608-1612թթ. ընթացքում վերականգնել մինչև վերջին պատերազմը եղած դրությունը: 1610թ. օսմանյան մի մեծ բանակ ջալալիներին հաղթող մեծ վեզիր Մուրադ փաշայի հրամանատարությամբ կրկին արշավում է Սեֆյան տերության դեմ և հասնում Թավրիզ: Մուրադ փաշան հեշտությամբ մտնում է Թավրիզ, որովհետև իրանական բանակը հեռացել էր այդտեղից: Թուրքական աղբյուրների վկայությամբ՝ օսմանցիները ավերում ու հրդեհում են քաղաքը:⁵¹ Իրականում, ըստ հայկական աղբյուրների, թուրքերը հեռանում են Թավրիզից և վերադառնում են Ամիդ (Դիարբեքիր)՝ ձմեռելու: Դրանից հետո, չցանկանալով շարունակել պատերազմը, Մուրադ փաշան և Շահ Աբասը սկսում են հաշտության բանակցությունները: 1612թ Իրանի և Թուրքիայի միջև, հօգուտ Սեֆյանների,

⁴⁶ Ղ. Փ ի ղ ա լ ե մ յ ա ն, Նշխարք պատմութեան հայոց, հ, 2, էջ 363, Մատենադարան, ձեռ. N 4515:

⁴⁷ Մատենադարան, ձեռ. N 510, էջ 74բ:

⁴⁸ Ա. Ա թ ղ ա հ ա մ յ ա ն, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, Եր., 1964, էջ 251:

⁴⁹ Դ ա վ ղ ի ժ ե ց ի, էջ 56:

⁵⁰ Դ ա ղ ա ն ա ղ ղ ի, էջ 13:

⁵¹ Ա. Ս ա Ֆ ղ ա ս տ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 114:

կնքվեց հաշտության պայմանագիր:⁵² Երկու երկրների միջև վերականգնվում են սուլթան Սուլեյմանի և շահ Թահմազի միջև որոշված սահմանները: Այլ կերպ ասած Բարձրը Գուռը ստիպված էր զիջել և տարածքային հարցերում համաձայնություն տալ 1555թ հաշտության պայմանագրի վերականգնմանը:

Այս անգամ պայքարն ավարտվեց Իրանի հաղթանակով, և չնայած 1612թ. հաշտությունը միառժամանակ վերջ տվեց արյունահեղությանը, բայց հիմնովին չլուծեց Թուրքիայի և Իրանի միջև գոյություն ունեցող հակասությունները: 1603-1612թթ պատերազմը (ինչպես և թուրք-իրանական մյուս պատերազմները) անսահման աղետներ պատճառեցին հայ ժողովրդին: Այսուհանդերձ վերոհիշյալ հաշտությունը նաև բարեբախտություն էր նրա համար, որովհետև հնարավորություն էր տալիս թեկուզև մասամբ ապաքինելու իր խոր վերքերը:

ОСВЕЩЕНИЕ ТУРЕЦКО-ИРАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НАЧАЛЕ XVII В АРМЯНСКИМИ ИСТОЧНИКАМИ

___ *Резюме* ___

___ *А. Гаспарян* ___

Основные вопросы истории Османской Турции и Сефевидского Ирана нашли свое отражение исключительно в трудах армянских историков. Эти первоисточники отличаются не только тем, что включают очень объемный материал по истории двух соседствующих государств, но и тем, что содержат достоверную и объективную информацию.

В XVI-XVII веках между Турцией, возглавляемой султаном, и Ираном, под предводительством шаха, шла напряженная военно-политическая борьба за гегемонию на Ближнем и Среднем Востоке.

Аракел Даврижеци, Григор Даранагеци, Закариа Канакерци и другие армянские историки приводят достоверные данные касательно этой эпохи. Армянские историки относились к приводимым фактам с осторожностью, проверяя их достоверность в сравнении с иноязычными источниками и даже подвергая их определенной критике.

-

⁵² Վ. Բալրուրդյան, *Իրանն այսօր*, Եր., 1999, էջ 121: